

şifahen ifade edilmesiyle başlanır, iki tarafın iddia ve cevapları dinlenirdi. Divan bürokrasisini yürüten görevliler davayı özetler, şer'an ve örfen ne yapılması gerektiğini teklif ederler, sadrazam bunu uygun görürse arzuhal üzerine yazılır ve sadrazam buyruldu ile tasdik edilirdi. Arzuhalin bir tarafına kararı içeren i'lâmin yazılması usuldü (Uzunçarşılı, s. 138).

İkinci divanına bürokratik açıdan bakıldığında burada çeşitli defterlerin tutulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim XVI. yüzyılın özellikle ikinci yarısında bu divanda tutulduğu çeşitli kayıtlardan anlaşılan ruûs defterleri bulunmakta, bunlardan bazılarının halen arşiv tasnifinde yanlışlıkla mühimme defterleri serisi içerisinde yer aldığı bilinmektedir. Bu defterlerde yer alan hükümlerin sonlarının sadrazam buyruldu ile bitmesi dikkati çekmektedir. Bazan ikinci divanı akdi için, "Yevmü'l-cum'a, fi 26 şehri mezbûr, bu gün paşa hazretleri ikinci divanı eylediler" şeklinde açık tarih de verilmektedir (meselâ bk. BA, KK, nr. 7501, s. 2).

XVI-XVII. yüzyıllarda düzenli bir şekilde çalıştığı arşiv ve Osmanlı tarihlerindeki kayıtlardan anlaşılan ikinci divanın daha sonraki seyri hakkında bilgi yoktur. Muhtemelen XVIII. yüzyılda Bâbîâlî'nin tetricen belirgin hale gelmesi, veziriâzama bağlı reisülküttâb, çavuşbaşı ve ket-hüdâ beyin her birinin bürolarının teşekkül etmesiyle bu divan klasik görüntüsü dışında farklı bir şekil kazanmış, Tanzimat döneminde ise tamamen unutulmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, KK, nr. 7501, s. 2; BA, MD, XXV, nr. 252; Âlî Mustafa, *Künhü'l-ahbar*, İÜ Ktp., TY, nr. 2290, vr. 89; Selânikî, *Târih* (İpşirli), bk. İndeks; Hasan Beyzâde Ahmed, *Târih* (haz. Nezihî Aykut, doktora tezi, 1980), İÜ Ed.Fak. Tarih Semineri Kitaplığı, nr. 3277, s. 751-752; Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Târih* (haz. Ziya Yılmaz, doktora tezi, 1990), İÜ Ed.Fak. Genel Kitaplık, nr. TE 80, s. 373, 395, 525, 610; Naîmâ, *Târih*, I, 325, 445; Th. Thornton, *Etat actuel de la Turquie*, Paris 1812, II, mahkeme kısmı; D'Ohsson, *Tableau général*, VII, 225; Tevkîf Abdurrahman Paşa, *Kânunnâme, MTM*, I/3 [1331] içinde, s. 499-500; Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 138; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1963, s. 103; a.mf., *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara 1986, s. 142-146; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986, s. 190; Nejad Göyünç, "XVI. Yüzyılda Ruus ve Önemi", *TD*, XXII (1968), s. 17-34; Tayyib Gök-bilgin, "Bâbîâlî", *İA*, II, 174.

MEHMET İPŞİRLİ

İKLÂB

(الإقلاب)

Tecvid terimi.

Kalb kökünden türeyen ve sözlükte "döndürmek, çevirmek, altını üstüne getirmek" anlamlarına gelen **iklâb**, tecvid terimi olarak bâ (ب) harfinin önünde bulunan sâkin nûn veya tenvinin idgam yapılmaksızın "mîm"e dönüşmesini ifade eder. Bu durumda sâkin nûn veya tenvin hâlis mîm (maklûb mîm) olarak okunur (سميع بصير ← مم بعد ← مم بعد گi-bi). Sâkin "nûn"un bâ ile aynı kelime de olması (أنبههم) veya ayrı kelime de bulunması (أَنْ بورك) sonucu değiştirmez. Tenvinin ise daima kelimenin sonunda bulunacağı tabiidir (سميع بصير gibi). İklâb uygulamasının sebebi, yanyana gelen sâkin nûn ile "bâ"nın mahreçlerinin idgam edilecek kadar yakın ve izhar edilecek kadar uzak olmayışı şeklinde açıklanmış, ayrıca "nûn"un "mîm"le gunne ve cehir sıfatlarında, bâ ile de mahreçteki birliklerine işaret edilmiştir. Bu durumda sâkin "nûn"un bâ ile mahreçleri aynı olan "mîm"e dönüşmesi kaçınılmazdır. İklâbî kıraat imamı ittifakla uygulamışlardır.

Burada sözü edilen maklûb "mîm" in nasıl okunacağına, diğer bir ifadeyle **iklâb**ın nasıl uygulanacağı hususunda -"bâ"dan önce gelen sâkin "mîm" in okunuşunda olduğu gibi (bk. İHFÂ)- ihtilâf bulunduğu ileri sürülmüşse de İbnü'l-Cezerî bunu reddetmiş ve bu "mîm" in ihfâ edilerek okunacağını belirtmiştir (*en-Neşr*, II, 26). Ancak günümüz İslâm dünyasında **iklâb**, genellikle maklûb "mîm" in ihfâ edilmesi şeklinde uygulandığı halde Türkiye'de ve bazı ülkelerde "bâ"dan önce gelen sâkin "mîm"de olduğu gibi -ve İbnü'l-Cezerî'ye göre yanlış olarak- izhar ile okunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Mekkî b. Ebû Tâlib, *er-Ri'âye* (nşr. Ahmed Hasan Ferhât), Amman 1404/1984, s. 265-267; Ebû Amr ed-Dânî, *et-Tahtîd fi'l-itikân ve't-tecvîd* (nşr. Gânim Kaddûrî Hamed), Bağdad 1407/1988, s. 117; İbnü'l-Cezerî, *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd* (nşr. Gânim Kaddûrî Hamed), Beyrut 1409/1989, s. 70, 168; a.mf., *en-Neşr*, I, 222; II, 26; Ali el-Kârî, *el-Minehu'l-fikriyye 'alâ metni'l-Cezeriyye*, İstanbul 1308, s. 76-79; Mehmed Zihni, *el-Kavlü's-sedîd fi ilmi't-tecvîd*, İstanbul 1326, s. 77-78; Gânim Kaddûrî Hamed, *ed-Dirâsâtü's-şavtiyye 'inde 'ulemâ'i't-tecvîd*, Bağdad 1406/1986, s. 443-446.

AHMET MADAZLI

el-İKLİL

(الإكليل)

Hemdânî'nin

(ö. 360/971'den sonra)

Yemen tarihine dair eseri.

Tam adı *Kitâbü'l-İklîl min aḥbâri'l-Yemen ve ensâbi Ḥimyer* (fi ensâbi Ḥimyer ve eyyâmî mülûkihâ) olan eser Kahtânîler'in ensâbiyla ilgili olmakla birlikte tarih, dil ve edebiyat, arkeoloji ve folklor gibi birçok alanda önemli bir kaynaktır. Kitapta dağınık olarak astronomi ve tabii bilimlerle âlemin kadim veya hâdis olduğuna dair kelâmî görüşler de ele alınmıştır. İbnü'l-Kelbî'nin (ö. 204/819) Adnânîler'in ensâbiyla ilgili *Cemheretü'n-neseb*'inin Kahtânîler ve Güney Arabistan için karşılığı *el-İklîl*'dir denilebilir.

Hemdânî'nin 330 (941-42) yılında tamamladığı on ciltten oluşan eserin zamanımıza I, II, VIII ve X. ciltleri ulaşmıştır. İbnü'l-Kiftî I, II, VI, VIII ve X. ciltlerin babasından intikal eden kitaplarla birlikte kendisine Yemen'den geldiğini kaydeder (*İnbâhü'r-ruvât*, I, 282). Kitabın Himyerîler'in tarihini, dilini, atasözleri ve hikmetlerini içeren bölümleri müellifin zamanından beri kayıptır.

Hz. Âdem'in yaratılışıyla başlayan I. ciltte Âdem'in çocukları, Hz. Nûh ve oğulları hakkında bilgi verilmiş, daha sonra Hz. Hûd'dan bahsedilmiştir. Ensâb âlimlerinin Hûd'un ve Kahtân'ın nesebi hakkında farklı görüşlere sahip olduklarını belirten müellif, Himyer'in nesebini anlatırken önce Kudâa kabilesinin nesebiyle ilgili geniş mâlumat vermiş, ardından Mâlik b. Himyer'den söz etmiştir. II. ciltte Himyer'in nesebini anlatmaya devam etmiş, ensâb âlimlerinin Sadîf'in nesebi hakkındaki ihtilâflarına temas edip Humeysa b. Himyer'in nesebi üzerinde durmuş, ayrıca Havlân kabilesi hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. 1932'de bulunan ilk iki cilt (Berlin Staatsbibliothek, Or. oct., nr. 968) 1943'te faksimile olarak Berlin'de basılmıştır. II. cildin diğer bir nüshası Kahire'de bulunmaktadır. Bu iki cildin bazı bölümleri Oscar Löfgren tarafından neşredilmiştir (Uppsala 1954-1965). Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî, Löfgren'in neşrini esas alarak ciltleri yeniden yayımlamış (Kahire 1383-1386/1963-1966), daha sonra bunları gözden geçirerek tekrar neşretmiştir (I-II, Bağdad 1977-1980).

el-İklîl'in Yemen'in eski binalarını, âbidelerini, Yemen'de medfun şahsiyetleri anlatan ve mezarları tasvir eden VIII. cil-

dinin birçok nüshası bulunmaktadır. David Heinrich Müller, Güney Arabistan şatoları üzerine yaptığı çalışmada kaynak olarak kullandığı bu cildin bir bölümünün Almanca'ya tercüme etmiştir ("Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem İkıl des Hamdâni", *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, XCIV [Wien 1879], s. 335-423; XCVII [1881], s. 955-1050). Anistâs Mârî el-Kermilî tarafından neşredilen bu cildi (Bağdad 1931) Nebîh Emîn Fâris İngilizce'ye çevirmiş (*The Antiquities of South Arabia*, Princeton 1938) ve Arapça metnini açıklamalı notlarla birlikte yayımlamıştır (Princeton 1940).

Eserin X. cildinde Kehlân b. Sebe'nin soyu ve Kehlân'ın Arîb, Mâlik ve Gâlib adlı üç ana kolundan bahsedilmiş, daha sonra alt kollar kısaca tanıtılmıştır. Hemdan'ın kültür tarihi açısından önemli bilgiler içeren bu ciltte müellif kendi kabilesi, ailesi ve hayatı hakkında geniş bilgi vermiştir. Muhibbüddin el-Hatîb tarafından yayımlanan cilt (Kahire 1368/1949) daha sonra gözden geçirilerek tekrar neşredilmiştir (Beirut 1407/1987). *el-İklil*'in günümüze ulaşmayan bölümlerinin konuları kaynaklarda zikredilmiştir.

Müellif, eserini yazarken birçok yazılı kaynağın yanı sıra şifâhî rivayetlerden de istifade etmiştir. Çeşitli konularda faydalandığı âlimlerden bazıları şunlardır: Ebû Ma'ser el-Belhî, Muhammed b. Sâib el-Kelbî ve oğlu Hişâm, İbn İshak, Kahtân b. Âir el-Huzâî. Bunların dışında İbn Abbas'tan gelen rivayetlerle Havlân'a mensup kişilerin Sa'de şehrindeki kayıtlarından, San'a, Sa'de, Necran, Cevf ve Hayvân şehrindeki âlimlerden, Kehlân ve Himyer'in ileri gelenlerinden de faydalanmıştır. Hemdâni *el-İklil*'de Adnânî ve Kahtânî şairlerin şiirlerine, lugat, nahiv ve edebiyat görüşlerine de yer vermiştir. Başka kaynaklarda rastlanmayan orijinal bilgiler ihtiva eden eser Yemen'in tarihi, en-sâbı ve edebiyatı için yegâne kaynaktır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hemdâni, *el-İklil* (nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî), Bağdad 1980, neşredenin girişi, II, 5-18; a.e. (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Beirut 1407/1987, neşredenin girişi, X, 9-24; a.mlf., *Şifâtü Cezîretî'l-Arab* (nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî), Riyad 1397/1977, Hamed el-Câsir'in girişi, s. 5-36; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 279-284; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1944; Eilhard Wiedemann, *Gesammelte Schriften zur arabisch-islamischen Wissenschaftsgeschichte* (ed. Dorothea Girke), Frankfurt 1984, I, 336-347; *Islamic Geography: Studies on al-Hasan b. Ahmad al-Hamdâni* (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1993; G. C. Anawati, "Textes arabes anciens

édités en Egypte au cours des années 1966 à 1969", *MIDEO*, X (1970), s. 165-166; İhsan en-Nas, "Kitâbü'l-İklil", *MMLADm.*, LXIX/4 (1994), s. 627-643; a.mlf., "el-Hasan b. Ahmed el-Hemdâni ve Kitâbühü'l-İklil", a.e., LXXII/3 (1997), s. 425-448; O. Löfgren, "al-Hamdâni", *EP* (İng.), III, 124-125; Nasuhi Ünal Karaaslan, "Hemdâni", *DİA*, XVII, 181-182.

NASUHI ÜNAL KARAASLAN

İKLİM (الإقليم)

Ekvatorдан kuzey kutbuna doğru yeryüzünün ayrıldığı yedi bölgeden her biri; coğrafi alan, mıntaka, diyar.

İklîm, Grekçe "meyil" anlamındaki **klima** kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir (çoğulu **ekâlîm**). Gerçekten de iklim sistemi, güneşin ekvatora göre az veya çok kazandığı eğilim üzerine dayandırılmıştır (Ebü'l-Fidâ, tercüme edenin önsözü, I, s. CCXXV). Kelime Arapça'ya Farsça aracılığıyla "bölge" anlamını da kazanarak girmiş ve bu anlamıyla coğrafya ile ilgili birçok kitap adı içerisinde yer almıştır. "Felekü'l-burûc" yerine kullanılan "iklîmür-rü'yâ" tabirinde de geçen terim günümüzde daha çok hava şartlarını ifade etmektedir.

İslâm coğrafyacılarının iklim konusundaki ilk bilgileri Doğu menşelidir. Önce Halife Mansûr döneminde (745-775) Abbâsî sarayına gelen bazı eserlerin, özellikle Sanskritçe *Brahmasphutasiddhanta*'nın tercümesiyle yeryüzünün şekli, dönmesi, bilinen son sınırları, üzerini örten kubbe ve Orta Hindistan'da hesap edilen enlem ve boylamlar gibi coğrafya-astronomi bilgileri öğrenilmiş, arkasından diğer halifelerin teşvihiyle sürdürülen tercüme faaliyetleri sonucunda Grek hey'et-coğrafya ilminin ortaya koyduğu bilgilere ulaşılmıştır. Bu dönemde özellikle Batlamyus'un *Geographia*'sı (*Geografike hipegesis*) birçok defa tercüme edilmiştir (bk. **BATLAMYUS**).

Yeryüzünün yedi iklime ayrılması fikri Batlamyus'a izâfe edilmekteyse de aslında İrânîlar'a aittir. İrânîlar, o güne kadar bilinen dünyayı enlem ölçülerini hesaba katmadan ve İrân merkezde kalacak şekilde Hint, Arabistan, Çin, İrân, Afrika, Türk ve Rum (Bizans, Anadolu) olmak üzere yedi iklime (kişver) ayırmışlardır. Uzun süre Arap coğrafyacılarını etkileyen bu sistemde Bîrûnî'ye göre İrân da (İrânşehir) Horasan, Fars, Cibâl ve Irak'tan meydana gelmekteydi. Ekvatorдан itibaren kuzeye doğru uzanan ve Ebü'l-Fidâ-

ya göre 12-50 dereceleri arasındaki bölgeleri tasnif eden bu sistemde yedi iklimin dışında da iskâna açık yerler vardı. Nitekim İbn Saîd el-Mağribî gibi bazı Arap coğrafyacıları ekvatorun biraz güneyindeki meskûn mahalleri sekizinci, en kuzeydeki bölgeleri de dokuzuncu iklim olarak kabul etmişlerdir. Ancak yedi sayısını değiştiren bir tasnifin İrânîlar'ın yedi kişveri, Hintliler'in yedi duipası ve Kur'an'ın yedi kat gök ve yedi kat yer inancıyla ters düşeceği ve bazı dini tatbikatı güçleştireceği açıktır (a.g.e., I, s. CCXXIV-CCXXV). Ebü'l-Fidâ'nın belirttiğine göre iklimlerin sınırları tesbit edilirken enlemler bir iklimdeki en uzun gün esas alınarak hesaplanmış ve başlangıçla bitiş noktaları arasındaki mesafe yarım saat olan yerler bir iklim sayılmıştır. Böylece yeryüzünün kuzey yarım küresi yedi eşit enlem dairesine bölünmüştür (a.g.e., II, 8). İklimler uzunluk yönünden dünyanın şekli dolayısıyla kuzeye doğru gidildikçe kısalmıştır. Bunların ilk ikisinde yer yer boş alanlarla çöl ve çorak yerler vardır ve insanların sayısı azdır. 3-6. iklimlerin çöl ve çorak yerleri az, insanların çok olup şehir ve kasabaları sayısızdır. 6-7. iklimlerdeki imar ise bunlara nisbetle daha azdır (İbn Haldûn, I, 279, 283).

İslâm coğrafyacıları Hint ve İrân'daki uygulamalara dayalı olan eski bilgilerine, özellikle Halife Me'mûn döneminde Batlamyus'un *Geographia*'sının tercümesiyle yeni bilgiler kattılar. Batlamyus, Hipparkhos'un yeryüzüne ait sağlıklı bir haritanın yapılabilmesi için önemli noktaların enlem ve boylamlarının tesbit edilmesi gerektiğine dair görüşünü uygulamaya koyarak gün ve gece uzunluklarına dayanan sistemiyle dünyanın meskûn kısımlarını yirmi bir iklime ayırmıştı. Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî *Şûretü'l-arz* adlı eserinde Batlamyus sistemini tashih ve tâdil etti; ayrıca yedi iklime göre cetveller düzenledi. Daha bu dönemde, istisnaları bir yana bırakılacak olursa Batlamyus sisteminin hesaba dayalı verileri yanında yeryüzünün tasnif ve tavsifi de ön plana çıkmıştır. Nitekim Hârizmî'nin eserinde bir harita bulunmamakla birlikte mevcut enlem ve boylam ölçüleri böyle bir haritanın çizilmesine imkân vermektedir.

İslâm ilim tarihinin klasik döneminde genel tasvirî coğrafya çalışmaları Irak coğrafya okulu mensuplarınca yürütüldü. İrânîlar'ın kişver sisteminde İrân'ın yerleştirildiği merkezdeki dördüncü iklim diğerlerine göre daha önemli görülmüştür.